

İNSAN TOPLUMLARINDA KAFATASI DEFORMASYONLARI (ETNOANTROPOLOJİK BİR ARAŞTIRMA)

Doç. Dr. Metin ÖZBEK*

Kafatası, çocuğun doğum sonrası büyüme ve gelişmesi esnasında mekanik yada patolojik faktörlere bağlı olarak değişikliğe uğrayabilir. Ortaya çıkan biçim bozukluğu kemikleşme sürecinin sona ermesiyle birlikte kalıcı olur ve yetişkinlikte de korunur. Kafa deformasyonuna yol açan faktörleri üç kategori altında toplayabiliriz.

- 1- Patolojik faktörler.
- 2- Ölümden sonra toprağın kafatasına yapmış olduğu basınç.
- 3- Kültürel faktörler.

A) *Patolojik Faktörler*:¹ Osteogenesis imperfecta gibi kemikleşme sürecinde kendini gösteren doğuştan anormallikler, kafatasının normal yapısını almasına engel olurlar. Aynı zamanda ilk tanımlayanın isminden ötürü Vrölik hastalığı olarak da bilinen bu patolojik durum, çocuğun çok erken yaşta ölümüne neden olur. Kafatası kemikleri arasındaki dikişlerin vaktinden önce kapanmaları da deformasyona yol açar. Erken kapanan dikişlerin pozisyonuna göre dört biçim bozukluğu ortaya çıkar. Bunlar sırasıyla:

- 1- *Skafosefali*: Duvar kemikleri arasındaki dikişin (sutura sagittalis) erken kapanmasından meydana gelen biçim bozukluğudur.
- 2- *Plajiyosefali*: Duvar kemikleriyle alın kemiği arasındaki dikişin (sutura coronalis) sağ yada sol parçasının vaktinden önce kapanmasıyla ortaya çıkan bir deformasyondur.
- 3- *Trigonosefali*: Alın kemiği dikişinin boydan boya erken kapanması sonucu meydana gelir.

* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Antropoloji Bölümü Öğretim Üyesi

1 Brothwell, 1972, s. 169.

4- *Oksitofali*: Sutura coronalis ve sutura sagittalis'in vaktinden önce kapanmasıyla ortaya çıkan biçim bozukluğudur.

B) Ölümünden sonraki kafa deformasyonu: Toprak altında kafatasının uğramış olduğu basınçtır. Suriye'de Tel Mureybet neolitik yerleşim merkezinde 50 yaşlarında bir kadına ait kafatası böyle bir deformasyonun izlerini taşımaktadır².

C) Kafa deformasyonuna yol açan üçüncü temel faktör kültürel kökenlidir. Bu grupta biz yapay kafa deformasyonlarını tanımaya çalışacağız. Belli bir amaç uğruna önceden tasarlanan bir biçimi gerçekleştirmek için yapılan deformasyonlar yansız, herhangi bir kasıtın söz konusu olmadığı deformasyonlar da yapay olarak tanımlanır. Bu sonuncusu doğumdan sonraki gelişim evresinde çocuğun yetiştirilme biçimiyle yakından ilgilidir. Bazı Orta Doğu toplumlarında, örneğin Ermenilerde doğan çocuk tahta beşikte büyütülür. Bu süre içerisinde kımıldayıp düşmesini önlemek amacıyla da sıkıca beşiğe bağlanır. Böylece beşiğin sert zeminine rastlayan kafa arkası, gelişmesini normal ölçüde yapmayarak yassı kalır. Paleoantropolojide bu özelliğe planookipitali adı verilir. Kafanın arka kısmına mekanik baskı sonucu ortaya çıkan deformasyon kalıcı olup yetişkinlikte de korunur. Kafa arkası yassılığı Dinarik ırkın bir doğu kolu kabul edilen Ermenileri simgeler.

Melconion ve Schaepeynck adlı doktorların³, Beyrut Tıp Fakültesi Anatomi laboratuvarında 17 kadavra üzerinde bir rastlantı sonucu farkettileri aynı tip kafa deformasyonu bu geleneğin bir kanıtı olarak gösterilebilir. Söz konusu araştırmacıların belirttiklerine bakılırsa, kafa arkasındaki yassılık o derece belirgindir ki, kadavraların başlarına üstten bakıldığında arka kısım düzleştirilmiş gibi bir görünüme sahiptir. Böylece ön-arka yönde normal gelişmesini yapmayan kafatası bu eksikliğini yukarıya doğru aşırı bir gelişme yaparak gidermeye çalışır. Ayrıca, kafalara ait uzunluk yükseklik endislerinin oldukça yüksek oluşu bu biçim bozukluğunu sayısal yönden ortaya koymaktadır⁴. Araştırmacı Ewing'e göre⁵, A.B.D.'ne göç eden ve orada

2 M. Özbek, 1976, s. 162.

3 Melconian ve Schaepeynck, 1947, ss. 48-54.

4- Melconian ve Schaepeynck'in kadavralarda hesaplanmış oldukları uzunluk-yükseklik endisi ortalaması 87,5 ve varyasyon genişliği 83,4-95,2'dir.

5 Ewing, 1950, ss. 607-618.

yerleşen Ermenilerin, atalarına özgü geleneksel çocuk yetiştirme tarzını zamanla terketmelerine bağlı olarak kafa arkasındaki tipik yassılık da kaybolmuştur.

Kafa deformasyonu maksatlı olarak da meydana getirilmiş olabilir. Yalnız, herhangi bir toplumda gözlemlenen deformasyon tipi, uygulanmış olan tekniğe göre değişir. Yapay kafa deformasyonlarında arzu edilen biçim elde edilirken belli başlı iki teknik kullanılır. Buna göre:

1- Çocuğun başı, ön ve arkadan, daha doğrusu alın ve ard kafa kemikleri hizasında yassı taşlarla veya tahtalarla sıkıştırılmak suretiyle önceden tasarlanan biçim bozukluğu elde edilir.

2- Bitki liflerinden, hayvan derilerinden hazırlanmış olan sarıklar, ağaç kabukları ya da özel başlıklar başın deformasyonunda kullanılır.

Başın, ön ve arkadan yassı taşlarla sıkıştırılıp sarılması adeti vaktiyle Polinezya yerlileri arasında oldukça yaygındı. Hatta kafatasının genetik yönden belirlenmiş olan biçimini belirli bir amaç uğruna bozmak için tahtadan özel aletler bile geliştirilmiştir. Peru'da vaktiyle yaşamış olan Humahuaca yerlilerinin kullandığı bir alet arkeolojik kazılarda ele geçmiştir⁶. Kafa biçiminin maksatlı olarak deforme edilmesine dair en canlı örnekler ise Afrika'dan gelmektedir. Nitekim, Madagaskar siyahları, Kuzey Afrika'da yaşayan Berberler, Kongo havzasındaki Mangbetu zencileri bu adeti biliyorlardı. Örneğin Mangbetu kabilesinde anne, kız çocuğuna ağaç liflerinden örülme dar başlık giydirmek suretiyle çocuğun başını kendininkine benzeyecek biçimde bozuyordu. Böylece büyüme esnasında baş, yukarıya ve arkaya doğru bir yumru oluşturacak biçimde uzuyordu. Öte yandan Erdentuğ'un belirttiğine göre⁷, Anadolu'da yaşayan Yörükler de çocuklarına giydirmiş oldukları başlıklar sayesinde kafa arkasında bir yumrunun oluşmasını sağlarlar. Söz konusu araştırmacı, elde edilen bu biçim bozukluğuna yörük yumrusu adının verildiğini ifade etmektedir.

6 Imbelloni, 1925, s. 607-618.

7 Erdentuğ bu konuda Güney Anadolu Yörüklerinde etnoantropolojik bir araştırma yapmış olan K. Güngör'ün eserini kaynak olarak göstermektedir.

Yapay kafa deformasyonu Avrupa'da, İskandinav ülkeleri dışında, ortaçağdan geçen yüzyılın sonlarına kadar yaygın ölçüde görülmüştür⁸. Bu adeti yansıtan kafatasları kazılarda ele geçmiştir. Fransa'da özellikle Toulouse bölgesinde XX ci yüzyıl başlarında özel başlık sayesinde kız çocuklarının başları arkaya doğru uzatılıyordu. Yapay kafa deformasyonu İsviçre, Romanya Yunanistan ve Bulgaristan için de yabancı sayılmaz. Bu adete değişik örnekleriyle Çin'de, Hindistan'ın Kuzeyinde, Polinezya ve Fidji adalarında da rastlanmıştır.

Deformasyon adetinden ilk kez Hipokrat yazılarında söz etmektedir⁹. Karadeniz'in Kuzey-doğusunda yaşayan halklarda yapay kafa deformasyonuna rastladığını belirten Hipokrat, bu kafa biçimini makrocefali diye adlandırmıştır. Profesör Field'in ileri sürdüğüne bakılırsa Türkmenler ve Irak yezidileri arasında da deformasyon adedi yaygındı.

Amerika kıtasında ise yapay kafa deformasyonunun her tipine rastlanmıştır. Bu geleneğin en fazla görüldüğü yer Güney Amerika'dır. Orta Amerika'da kayalardan kalma kalıntı resimlerden de anlaşılacağı üzere deformasyon bu toplum için de yabancı sayılmaz. En ilginç kafa biçimini bozma adetlerine Meksika yerlilerinde tanık olunur. Marquer¹⁰, söz konusu toplumda başın değişik yönlerde uç yumru oluşturacak biçimde deforme edildiğine işaret eder. Amerika yerlileri arasında oldukça yaygın bir adet sayılan yapay kafa deformasyonu, Eski Dünya'dakinden bağımsız olarak mı gelişmiştir? Bu durumun ayrıca araştırılması gerekir. Ancak geçmiş devirlerde halkların birbirleriyle kurmuş oldukları ilişkilerde birçok kültürel değerler gibi deformasyon adetinin de yayılmış olabileceği düşünülebilir.

Başın belli bir amaç uğruna deforme edilmesi Dünya'nın her tarafında her çağda görülmüştür. Yalnız bu adetin en eski örneklerine Anadolu ve Orta-Doğu'da Neolitik çağdan itibaren rastlanmaktadır. Bildiğimiz kadarıyla bu adet Neolitik devrinden önceye uzanmamaktadır. Anadolu, Kıbrıs, İran ve Lübnan deformasyon geleneğinin

⁸ Chippaux, 1961, s. 28.

⁹ Chippaux, 1961, s. 28.

¹⁰ Comas ve Marquer, 1969, s. 238.

en eski örneklerini bize kazandırmışlardır. Örneğin Kıbrıs'da, Lefkoşe ve Limasol arasında bir neolitik yerleşim merkezi sayılan Khirokitia'da bulunan kadın ve erkek kafataslarında yapay deformasyon izlerine rastlanmıştır. İskeletleri incelemiş olan Angel¹¹, kafatasların arka kısımlarında belirgin bir yassılığın bulunduğuna işaret etmektedir.

Dikkatlerimizi bu kez İran'a çevirdiğimizde bu adetin yine en eski örneklerinden biriyle karşılaşyoruz. Gerçekten, Lambert¹², Kermansah eyaletinde yer alan Ganj Dareh Tepe yerleşim merkezinden çıkarılmış alt neolitik devirle yaşıt kafataslarını incelerken bazılarının maksatlı olarak gerçekleştirilmiş deformasyon izleri taşıdığını farketmiştir. Bu adet, Ganj Dareh Tepe halkında, tıpkı Khirokitia'da olduğu gibi, cins ayırımı gözetilmeden uygulanıyordu. Kafatasındaki deformasyon izlerinden hareketle Lambert, çocukların başlarına iki değişik yönde sargı sarıldığını ve bu deformasyon tipinin Byblos'da belirlediğimiz¹³ a tipini hatırlattığını vurgulamaktadır.

Yapay kafa deformasyonunun en yoğun biçimde görüldüğü tek Orta Doğu yerleşim merkezi Bylos'dur. Bu tarihi kent, günümüzde el Djebail adıyla tanınmakta olup, Lübnan'ın başkenti Beyrut'un yaklaşık 40 km kuzeyinde Akdeniz kıyısında yer alır. Kalkolitik devirle yaşıt (M.Ö. IV. binin ikinci yarısı) Byblos mezarlığında küp-mezarlar içerisinde süs ve mutfak eşyalarıyla beraber bulunmuş olan iskeletler arkeolog Dunand¹⁴ tarafından Paris Fosil İnsan Bilimi Enstitüsü'ne teslim edilmiştir. İncelemiş olduğumuz 53 kafatasından ancak 24'ü oldukça iyi biçimde korunmuştu. Bunlardan 16'sı erkeğe, 8'i ise kadına aittir. Tüm kadın kafataslarında yapay deformasyona rastladık. Ayrıca incelenebilecek durumda olan 6 adolesan kafatasından 5'i deformasyon izleri taşımaktadır. Aynı şekilde çocuklara ait 11 kafatasından 8'inde yapay deformasyon görülür. Bu adetin sadece kadınlara özgü olmasını göz önünde bulundurarak deforme olmuş çocuk kafataslarının da kız çocuklarına ait olabileceğini haklı olarak düşünebiliriz. Deformasyona uğramış kafatas-

11 Angel, 1936, ss. 416-30.

12 Lambert, 1979, ss. 51-54.

13 Özbeke, 1974, s. 476.

14 Dunand, 1939.

larına yandan bakıldığında ön-arka yandaki uzama kolayca görülür. Alın geriye doğru meyillidir.

Çocuk kafataslarında bir taraftan frontal ve oksipital kemikleri üzerinde, diğer taraftan bregma'nın¹⁵ hemen arkasında ve sutura coronalis boyunca sargıların bırakmış olduğu izler kalmıştır. Biçim bozukluğu gösteren tüm kafatasları incelendiğinde, Byblos kadınlarının iki ayrı geleneği uyguladıkları anlaşılır. Buna göre, bazı Bylos çocuklarında tek sargı kullanılmış ve bu, başı önarka yönde çepeçevre sarmıştır. Böylece büyüme esnasında kafatasının yanlara doğru olan gelişmesi frenlenirken arkaya ve yukarıya doğru aşırı ölçüde uzaması sağlanmıştır. Diğer bazı çocuklarda ise başı değişik yönlere saran iki sargının deformasyon amacıyla kullanıldığı anlaşılmaktadır. (Resim 1,2,3.) Akdeniz ırkının ince yapılı tipine giren Byblos halkında kafa yapısı dolikosefaldir. Yalnız, erkek kafataslarında kafa endisi ortalaması 72,7 iken, kadın kafataslarında 69,4 ortalama değeri elde ettik¹⁶. Her toplumda, genel olarak kadınların erkeklere oranla daha brakisafal olduğu bilindiğine göre¹⁷, Byblos kadın kafataslarında saptamış olduğumuz hiperdolikokrani ve ultradolikokrani durumlarının yapay deformasyondan ileri geldiği ortadadır.

Anadolu'ya komşu olan bölgelerde tarih öncesi çağlarda yaygın olan bu adetin ülkemiz için yabancı sayılması düşünülemezdi. Nitekim, Hatay sınırları içerisinde yer alan Şeyh Höyük yerleşim merkezinde bulunmuş olan kafataslarını inceleyen Şenyürek ve Tunakan¹⁸, yapay deformasyona rastlamışlardır. Kadınlara ait kafataslarının hepsi deformasyonun izlerini taşımaktadır. Şeyh Höyük'de çocuk iskeleti bulunamamıştır. Byblos ve Şeyh Höyük insanları aynı tip biçim bozukluğunu gerçekleştirmişlerdir. Üstelik her iki yörede de bu adetin sadece kadınlara özgü olması, güdülen amacın da aynı olabileceğini akla getirmektedir. Bu durumda söz konusu geleneğin bir bölgeden diğerine geçmiş olması olasılığı fazladır.

Yine Lübnan'da, ama bu kez Sayda kentinde M.S. IV-V. yüzyıllarla yaşıt mezarlıkta bulunan ve kral Tabnith'e ait olduğu belirlenen kafatasında da yapay deformasyon görülmüştür. Bununla

15 Sutura coronalis ve sutura sagittalis'in birleştiği nokta.

16 Özbeke, 1974, s. 457.

17 Erdemog, 1941, s. 38.

18 Şenyürek ve Tunakan, 1951, ss. 431-45.

ilgili bilgileri araştırmacı Chantre'm¹⁹ notlarından öğreniyoruz. Yalnız, Kralın kafatasında arka kısım yassıdır.

Mısır'da XVIII ci sülale zamanında Firavun Aknaton ve yakınlarının kabartma resimlerde kafa deformasyonlarıyla tasvir edildiklerini görüyoruz. Bu konuda ilginç bir araştırma yapan Snorrason²⁰, kraliçe Nefertiti de dahil olmak üzere birçok saray mensubunun başlarında biçim bozukluğunun bulunduğunu belirtmektedir. Vallois'ya göre²¹ Nefertiti, Mısır'a büyük bir olasılıkla doğudan gelmiştir ve ana vatanında yaygın olan deformasyon adetini çocuklarına da uygulamıştır.

Kafatasında belli bir amaç uğruna gerçekleştirilen deformasyon çok küçük yaşlarda başlar. Örneğin Maya yerlilerinde doğumdan dört yada beş gün sonra, Peru yerlilerinde çocuk üçüncü ayına bastığında bu adet uygulanır. Byblos kalkolitik halkında, 20-26 aylık çocuğa ait kafatasında deformasyonun belirgin biçimde görülmesi yapay deformasyona çok erken başladığını akla getirmektedir.

Maksatlı olarak gerçekleştirilen kafa biçimi bozukluklarıyla ilgili çalışmaları bulunan doktor Chippaux'nun ileri sürdüğüne bakılırsa²², kullanılan tahta, sargı yada başlık gibi araç ve gereçler eğer 5 yaşına kadar çocuğun başında alıkonursa böylece ortaya çıkan biçim olduğu gibi yetişkinlikte de korunur. Teorik olarak deformasyon sadece kafa biçimini değiştirir, kafa kapasitesi ise asla etkilenmez; zira, uygulanan tekniğe bağlı olarak, kafatasının gelişmesi bir yönde frenlenirken, bir başka yönde aşırı bir gelişme kendini göstermektedir. Daha doğru bir deyişle, kafatası bir yönde kaybettiğini diğer yönde fazlasıyla kazanmaktadır. Byblos ve Şeyh Höyük²³, kafatasları bu olguyu çok iyi yansıtmaktadır. Yapay deformasyonda, başı saran sargılar ya da dar başlıklar kafa genişliğini olduğu kadar yüksekliği de etkilemişlerdir.

Doktor Chippaux²⁴, deformasyonun gerçekleşmesi esnasında beynin organik ya da işlevsel yönden herhangi bir zarara uğramadığını

19 Chantre, 1894, s. 12.

20 Snorrason, 1946, ss. 601-10.

21 Vallois, 1937, s. 19.

22 Chippaux, 1961, s. 24.

23 Şenyürek ve Tunakan, 1951, ss. 431-45.

24 Chippaux, 1961, ss. 24-25.

ileri sürmektedir. Yine aynı araştırmaya göre, her zaman normal ölçüler içinde kalınmaması ve bu adetin bazen beceriksizce yapılması sonucunda çocuklarda ruhsal kökenli bazı düzensizlikler görülmekte, epilepsi, kan oturması ve yarı felç gibi ciddi rahatsızlıklar ortaya çıkmaktadır.

Deformasyon, ister patolojik isterse yapay olsun, bu durumda bulunan kafatasları paleoantropolojik incelemelerde ayrı olarak dikkate alınır. İstatistiksel analizlere normal kafalarla birlikte dahil edilmezler.

Yapay kafa deformasyonlarının yer ve zaman içerisindeki dağılımının yanısıra çeşitli deformasyon tekniklerine değindikten sonra, şimdi bu adetlerin hangi amaçlarla uygulanmış olabileceği sorununa gelelim. Kongo'da yaşayan Mangbetu zencilerinde kadınlar, anormal ölçüde yukarıya ve arkaya doğru uzamış başlarıyla, geriye meyilli alınlarıyla profilden daha güzel göründükleri inancında idiler.²⁵ Söz konusu kabiledede kata deformasyonunun günümüzde artık sadece yönetici sınıfa ait olduğu ileri sürülmektedir.²⁶ Kırım halklarında, deformasyon sonucu elde edilen uzun baş bir asillik simgesi sayılıyordu.²⁷ Dünya'nın bir başka yöresinde, örneğin Küba'da, vaktiyle yaşamış olan yerli kabilelerde kafa deformasyonu ile elde edilen tuhaf biçim sayesinde düşmanlara korku ve dehşet salınacağı inancı yaygındı.²⁸ Öte yandan Ganj Dareh Tepe neolitik halkında, Lambert'in belirttiğine bakılırsa²⁹ yapay kafa deformasyonuna sahip iskeletlerin buldukları mezarlar kalite ve sağlamlık açısından diğerlerinden daha farklıdır. Buradan da anlaşılıyor ki, bu adet belli bir sosyal sınıfa özgü idi. Chippaux³⁰, kafa deformasyonu geleneğinin kökeninde dinsel faktörlerin bulunduğunu ileri sürmektedir. Byblos ve Şeyh Höyük kalkolitik halklarında ise bu alışkanlığın, kadınlarda güzel görünme amacıyla uygulandığı kanısındayız. Zira her iki bölgede de deformasyon sadece kadınları ilgilendiriyordu.

Çok erken yaşlarda başlamak üzere çocuğun başının belli bir amaç uğruna deforme edilmesi alışkanlığı oldukça eskiye gitmekte-

25 Verneau, 1927, ss. 1-8.

26 Chippaux, 1961, s. 28.

27 Chippaux, a.g.e., S. 28.

28 Özbek, 1976, 152 s.

29 Lambert, 1979, s. 53.

30 Chippaux'un araştırmacıyla yapması olduğu görüşmelere dayanmaktadır.

dir. Paleoantropolojik verilerin bize kazandırmış olduğu bilgilere bakılırsa, bu adetın en eski örnekleri Neolitik devrine kadar inmektedir. Anadolu ve Orta-Doğu ise bu açıdan ayrı bir yer tutmaktadır. Kuşkusuz, yerleşik yaşama geçiş ve giderek üretim ekonomisinin avcılık ve toplayıcılığın yerini alması, inanoğlunun yaşama biçiminde önemli yenilikleri de beraberinde getirmiştir. İnsan gruplarının yoğun olarak belirli bir bölgede sürekli bir arada bulunmalarıyla simgelenen yeni yaşam düzeni içinde, duygu ve düşüncelerde de bazı değişimler olmuştur. Dolayısıyla ilk örneklerine Neolitik Kültür devriminden itibaren rastlanılan kafa biçimini maksatlı olarak bozma adetinin işte bu olgu içerisinde yorumlanması daha uygundur.

KAYNAKÇA

- Angel, G.L.** 1936. The human remains from Khirokitia. In Dikaios, P., *Final report on the excavation of a Neolithic in Cyprus on behalf of the department of Antiquities*, appendix II, 416-30.
- Brothwell, D.R.** 1972. *Digging up bones*. London: British Museum (Natural History).
- Chantre, E.** 1894. Crâne de la necropole de Sidon. *Bull. Soc. d'Anthrop. de Lyon*, t. 13, 12.
- Chippaux, C.** 1961. Mutilations et déformations ethniques dans les races humaines: la calotte crânienne, les orifices faciaux, l'oreille, le nez, les lèvres. *Revue mensuelle "Histoire de la médecine"*. No. 11, 11' année.
- Comas, G. ve Marquer, P.** 1969. Crânes déformés de l'île de Sacrificios. *Bull. Mém. Soc. d'Anthrop. de Paris*, t. 4, XII' série, 209-257.
- Dunand, M.** 1939. *Fouilles de Byblos*, t. 1, Paris, Geuthner, 456 s.
- Erdentuğ (Aygen) N.** 1941 Türk Beyinleri Üzerinde İlk Antropolojik Araştırma. *DTCF Yayınları*, Antropoloji ve Etnoloji Serisi, No: 22.
- Ewing, J.F.** 1950. Hyperbrachycephaly as influenced by cultural conditioning. *Papers of the Peabody Museum of American archeology and Ethnology*, XXIII, 2 Cambridge, Harvard University.

- Imbelloni, J.** 1925. Sur un appareil de déformation du crâne des anciens Humahuacas. *Congrès International des Américanistes*. XXe session, 2e partie, Göteborg, 607-18.
- Lambert, P.J.** 1979. Early Neolithic Cranial Deformation at Ganj Dareh Tepe. Iran. *Canadian Review of Physical Anthropology*, V. 1, Number: 2, 51-54.
- Melconian, B. ve Schaepeynck, J.** 1947. Sur une déformation crânienne observée au Liban. *Bull. Soc. d'Anthrop. de Paris*, 8e série, 9, 48-54.
- Özbek, M.** 1974. Etude de la déformation crânienne artificielle chez les Chalcolithiques de Byblos (Liban). *Bull-Soc. d'Anthrop. de Paris*, t. 1, série XVIII, 455-481.
- Özbek, M.** 1976. Etude anthropologique d'ossements humains néolithiques du VIIIe millénaire A.C. provenant de Mureybet, Syrie. *Annales Archéologiques Arabes Syriennes*, vol. XXVI, 161-180.
- Snorrason, E.** 1946. Cranial deformation in the reign of Akhnaton. *Bull. History of Medicine*, V. XX, no. 5, 601-610.
- Şenyürek, M.S. ve Tunakan, S.** 1951. Şeyh Höyük İskeletleri. *Bulleten*, cilt: XV, Sayı: 60'dan ayırbaşım, 431-45.
- Vallois, H.V.** 1937. Note sur les ossements humains de la nécropole énéolithique de Byblos. *Bull. de Musée de Beyrouth*, T. I, s. 19.
- Verneau, R.** 1927. A propos de la déformation du crâne chez les Mangbétous de l'Ouvelle. Paris: *Bull. Muséum d'Histoire Naturelle*, no. 4, 1-8.

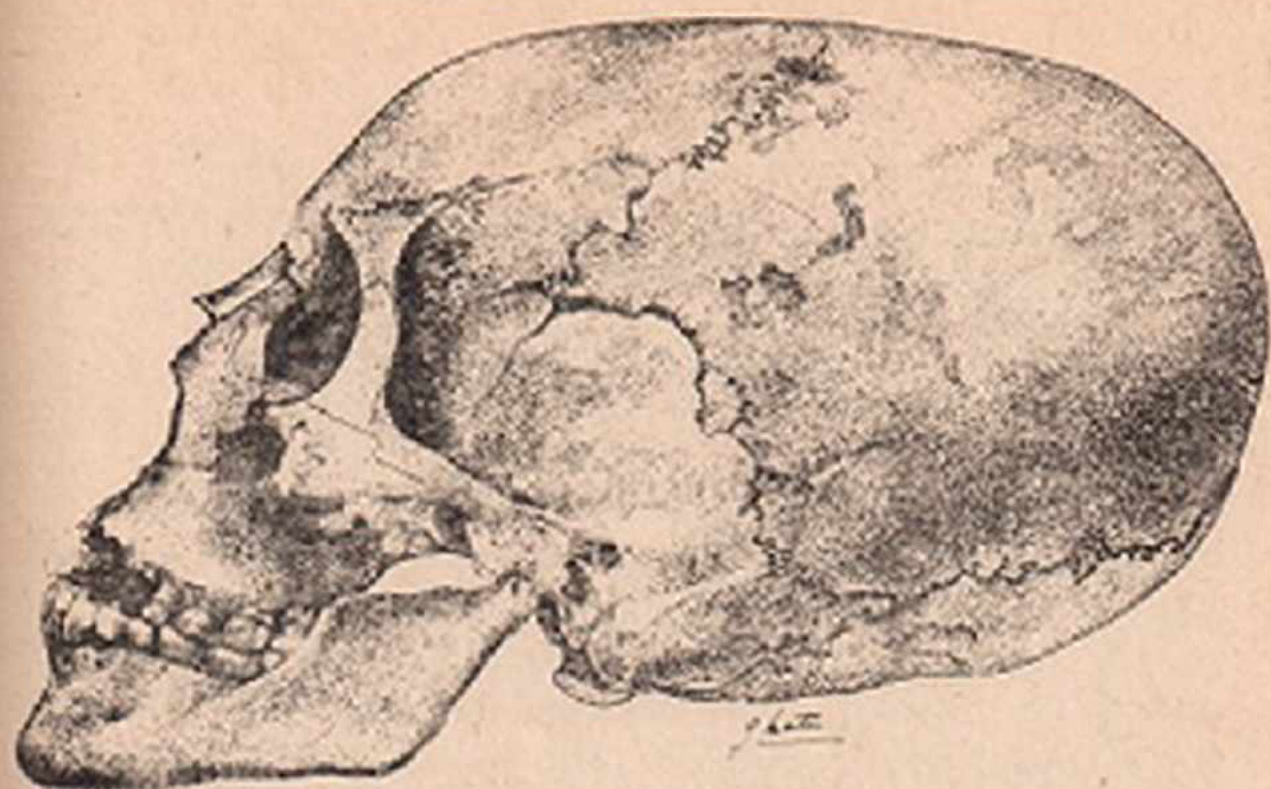

Fig. 1

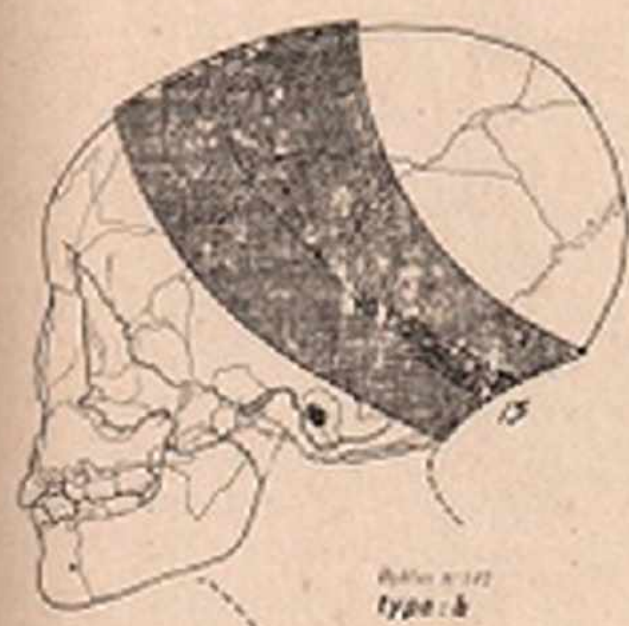

Fig. 2

Fig. 3

